

О. Г. Коваленко

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОГО КОМПОНЕНТА МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ЛІТНІХ ОСІБ

У статті представлено результати теоретичного й емпіричного вивчення особливостей пізнавального компонента міжособистісного спілкування осіб літнього віку. Міжособистісне спілкування літніх осіб розглядається як процес формування емоційних взаємин особистості літнього віку з окремими суб'єктами, котрі її оточують. Таке спілкування має емоційну, поведінкову й пізнавальну складові частини. Підтверджено, що більше половини літніх осіб мають низький і нижчий від середнього рівні розвитку пізнавального компонента міжособистісного спілкування.

Ключові слова: літня особа, міжособистісне спілкування, пізнавальна складова частина міжособистісного спілкування.

Постановка проблеми. Неформальне, контактне, з безпосередньою взаємодією спілкування між вільними особистостями на рівних, емоційне, засноване на дружбі та любові, особистісно орієнтоване – це міжособистісне спілкування. Важливе уміння для такого спілкування ґрунтується на прагненні зрозуміти свого партнера по спілкуванню. Ця здатність визначається низкою умов і чинників, одним з яких є вік комунікаторів. Пізня дорослість – епоха життя людини, ставлення до якої в суспільстві досить суперечливе. Цей вік пов'язують із низкою кризових явищ і проблем. Одним зі шляхів їхнього вирішення є удосконалення міжособистісного спілкування і стосунків осіб цього віку.

Окремі прояви спілкування, у тому числі міжособистісного, відображені у змісті таких теоретичних напрямів психологічної науки, як теорія діяльності (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв); гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл); епігенетична концепція психосоціального розвитку (Е. Еріксон); екзистенціальна психологія (К. Ясперс); концепції розвитку особистості (Г.О. Балл, І.Д. Бех, Б.С. Братусь, І.С. Булах, М.Й. Боришевський, Є.І. Головаха, І.А. Зязюн, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, В.Ф. Моргун, В.А. Петровський, Е.О. Помиткін, В.В. Рибалка, В.І. Слободчиков, В.О. Татенко та інші) теорії спілкування й міжособистісних стосунків і взаємодії (Г.М. Андрєєва, І.Д. Бех, О.О. Бодальов, Л.Я. Гозман, В.П. Казміренко, І.С. Кон, В.О. Лабунська, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, В.М. Мясіщев, Б.Д. Паригін, О.Я. Чебикін, Н.В. Чепелева та інші). Питання міжособистісного спілкування людей віку пізньої дорослості були об'єктом уваги таких науковців, як Р.Г. Адамс, Л.І. Анциферова, А. Бандура, І.Д. Бех, О.О. Вороніна, В.Т. Грубляк, Л. Карстенсен, Ш. Ко-

хен, О.В. Краснова, О.Г. Лідерс, Дж.Ф. Нассбаум, М. Пінкварт, С.А. Поліщук, М.С. Пряжников, Л.О. Регуш, М.Л. Смульсон, Р.С. Снід, С. Соренсен, Р. Хавіхарст, Дж. Харвуд, І. Х'юел, Н. Чарнес та інші. Проте актуальними є дослідження окремих аспектів міжособистісного спілкування людей на різних стадіях пізньої дорослості.

Метою статті є теоретичне обґрунтування й емпіричне вивчення особливостей пізнавального компонента міжособистісного спілкування осіб літнього віку.

Виклад основного матеріалу. Літній вік – перший період у становленні старості. Це особливий час у житті людини, коли вона стикається з низкою змін у своєму житті. Значним чинником життя людини в цьому віці є міжособистісне спілкування. Це вищий рівень людського спілкування: воно має емоційний характер і зорієнтоване на особистість, є діалогічним; передбачає безпосередню взаємодію людей. У його процесі формуються та реалізуються міжособистісні стосунки. Науковці обґрунтовують зв'язок міжособистісного спілкування з ідеологією, культурою, освітнім процесом, розглядають його в контексті соціальних здібностей, вивчають роль у спілкуванні такого феномена, як біль, характеризують його специфіку в умовах конфлікту, наголошують на ролі міжособистісного спілкування в інтелектуальній діяльності та функціонуванні пізнавальних процесів особистості, обґрунтовують його значення для психологічного благополуччя людини, приділяють увагу таким ознакам і особливостям міжособистісного спілкування, як довіра, прощення, комунікативне передчуття тощо. Міжособистісне спілкування в літньому віці є провідною діяльністю, адже воно дає змогу старіючій людині вирішувати життєво важливі задачі – коректувати смисл свого життя та регулювати власні емоційні стани [3].

Ми розглядаємо міжособистісне спілкування літніх осіб як процес формування емоційних взаємин особистості літнього віку з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб поведінки один з одним. Таке спілкування є суб'єкт-суб'єктним структурним утворенням, що має емоційну, поведінкову й пізнавальну складові частини.

Емоційна складова частина міжособистісного спілкування літньої особи передбачає прояв її емоційно-ціннісного ставлення до іншої людини. Такий складник виявляється в різноманітних якостях, властивостях людини, зокрема, у емпатійності, здатності викликати до себе симпатію та подобатися іншим особам (атрактивності), прагненні не бути самотньою, гнучкості в спілкуванні, наявності емоційного досвіду спілкування, настанові на партнера в безпосередньому спілкуванні тощо. Саме ця складова частина є провідною в міжособистісному спілкуванні осіб цього віку.

Поведінкова складова частина міжособистісного спілкування літньої особи передбачає саморегуляцію її поведінки (взаємодії) з іншою людиною й має мотиваційно-вольові аспекти. Цей компонент містить сукупність умінь ефективно використовувати вербальні й невербальні засоби спілкування, спостерігати за собою та партнером по спілкуванню, знаходити оптимальні способи для вираження власних почуттів, адекватно відображати почуття партнера, володіти прийомами зворотного зв'язку тощо. Поведінкова складова частина міжособистісного спілкування літніх осіб виявляється також у поведінковій ідентичності, здатності до конструктивних контактів. Останні втілюються у способах, стилях міжособистісного спілкування.

Пізнавальна складова частина міжособистісного спілкування літньої особи передбачає соціальне пізнання іншої людини. Вона включає в себе орієнтованість у вербальних і невербальних засобах комунікації, здатність правильно розуміти комунікативну ситуацію, особистісні якості, що впливають на процес міжособистісного спілкування тощо. Пізнавальна складова частина міжособистісного спілкування літніх осіб виявляється в рефлексивності, децентрованості, здатності до розуміння. Рефлексивність пов'язана зі здатністю літньої людини пізнавати саму себе і одночасно розуміти й передбачати, наскільки співрозмовник розуміє її, із відображенням власних дій у предметній сфері реалізації суб'єкт-суб'єктних стосунків [1]. Децентрованість виявляється в здатності літньої людини відійти від власної позиції, можливості сприйняти точку зору іншої людини і допомагає подолати егоцентричність (зосередженість на власній особистості) [2]. Здатність до розуміння і взаєморозуміння пов'язана зі спроможністю особи адекватно розшифрувати отримане повідомлення, трансформувати сприйняту думку в простір власної свідомості без суттєвих утрат смислу цієї думки [4].

Для виявлення особливостей пізнавальної складової частини міжособистісного спілкування літніх людей було здійснене діагностичне дослідження. Воно здійснювалося в межах вивчення особливостей міжособистісного спілкування літніх осіб та їхньої здатності до коректування смислу життя та регулювання емоційних станів і переживань. У ньому взяли участь 208 осіб 55–78 років. Для діагностики використано спеціально розроблене структуроване інтерв'ю. Досліджуваних опитували про можливі зміни у власному колі спілкування, якості, які їм подобаються і не подобаються в інших людях, власні найкращі якості тощо.

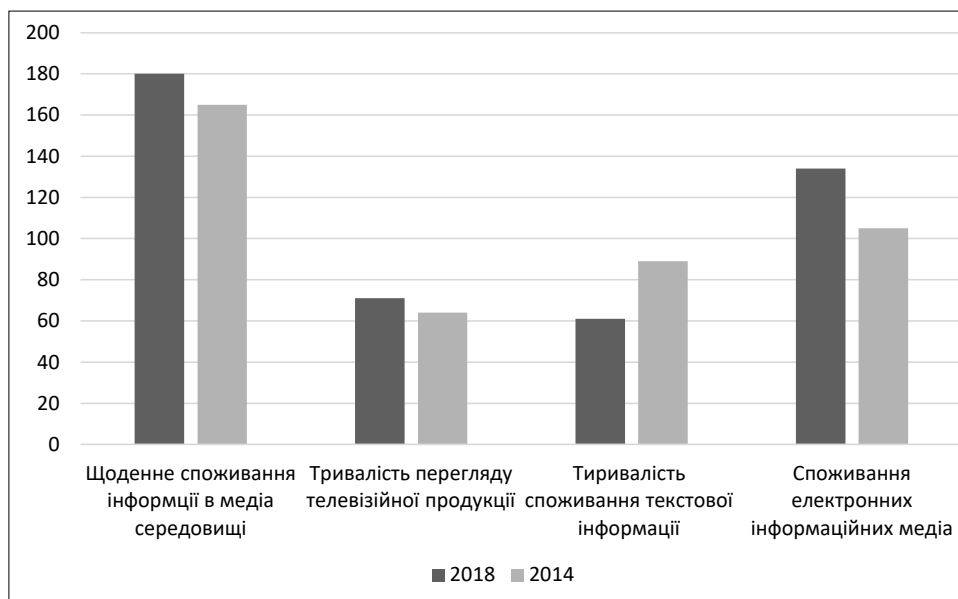

Рис. 1. Можливість змін у власному колі спілкування літніх людей

Установлено, що лише трохи більше третини досліджених літніх осіб (37,98%) висловили припущення про можливі напрями зміни у власному колі спілкування. Не відповіли на це питання 27,40% літніх людей, нічого не змінили б 27,89%, не знають, що саме змінити у власному колі спілкування, – 4,81%, не скажуть, що б змінили у власному колі спілкування, – 1,92% (рис. 1).

Отримані змістовні відповіді впорядковано за двома напрямками (двоє досліджуваних висловили по дві відповіді):

1) кількісні зміни – 22,12%: «більше спілкуватися з рідними/близькими/онуками/колегами/друзями/сусідами/людьми свого віку / особами, з якими маєш спільні погляди»; «частіше зустрічатися»; «розширити коло спілкування»; «бувати частіше в місті у знайомих»; «ще спілкуватися в неробочий час» тощо;

2) якісні зміни – 16,83%: «покінчити з плітками»; «подолати байдужість»; «досягти щирості»; «добитися відвертості»; «завжди бути чесними і справедливими»; «вилучити з лексики нецензурні слова»; «надавати перевагу візуальному спілкуванню»; «підвищити рівень культури спілкування»; «навчитися терпіння» тощо. Досліджувана О.П. (62 р.) у відповідь на це питання зазначила «не заздрити, не бути пихатим», а В.Г. (68 р.) бажала б «менше говорити про політику, хвороби, ціни на харчі».

На питання про якості, котрі найбільше цінують у близьких людях, не відповіли 4,33% досліджуваних. Аналіз отриманих відповідей виявив, що літні люди найбільше цінують такі якості, як доброта (добррозичливість) та чесність (правдивість), їх обрали 40,38% і 36,06% досліджуваних відповідно. Майже третина досліджених осіб цінує порядність (28,85%). Удвічі менша кількість осіб цінує щирість (13,46%). Ще менше осіб цінують чуйність, співчутливість (12,50%), відвертість, прямолінійність (11,06%), турботливість (9,13%), взаємодопомогу та відповідальність (по 7,69%), вірність (6,73%), справедливість і повагу (по 6,25%), людяність (5,77%). Інші якості називали менше, ніж 5% досліджуваних: взаєморозуміння та дружелюбність – по 3,85%, працьовитість та відкритість – по 3,37%, уважність – 2,88%, надійність – 2,40%, любов до близьких і щедрість – по 1,92%, старанність, скромність, терплячість, безкорисливість – по 1,44%. Такі якості, як пунктуальність, дисциплінованість, гуманність, небайдужість, простота, інтелект (розум), називали лише по 0,96%. Значна кількість якостей була названа лише по одному разу – ласкавість, самоповага, подільчивість, здатність вислухати, інтелігентність, жалісливість, любов до людей, довірливість, самовіддача, успішність, стриманість, лояльність, активність, тактовність, почуття міри, цілеспрямованість, оптимізм тощо (рис. 2).

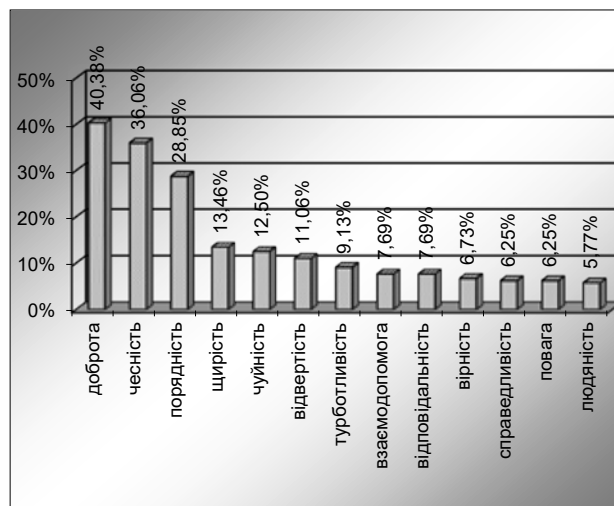

Рис. 2. Якості, найцінніші для літніх осіб у близьких людях

Отже, особи літнього віку найбільше в близьких цінують доброту, чесність та щирість, порядність – якості, що виявляються у міжособистісному спілкуванні й характеризують ціннісне ставлення до інших людей.

На питання про якості, котрі найбільше не подобаються у близьких людях, не відповіли 14,90% досліджуваних, заперечили існування таких якостей 2,88%, не знають про такі якості 0,96%, відповідь «таких якостей багато» – також у 0,96%. Аналіз отриманих відповідей виявив, що літнім людям найбільше не подобається брехливість (її назвали 33,17% досліджуваних). Утричі менше досліджуваних назвали байдужість близьких людей – 10,58%. Далі йде заздрісність – 8,17%, жадібність – 7,69%, знервованість (роздратованість, агресивність) – 5,77%. Менше 5% досліджуваних згадували лицемірність – 4,33%, хитрість – 3,85%, зрадливість – 3,37%, несправедливість, злість, грубість, нещирість, хамовитість – по 2,40%, жорстокість, невірноваженість (невміння опанувати себе) – по 1,92%, непорядність, неповагу, безвідповідальність – по 1,44%, корисливість, розпускання пліток, необов'язковість, зверхність, ненависть, неухажливість, закритість, підлість, егоїзм, нерозуміння – по 0,96%. Значна кількість якостей, що не подобаються у близьких людях, була названа лише по одному разу – невдячність, нетактовність, прискіпливість, нетерплячість, перебільшена цікавість, ненадійність, невміння співчувати, недружелюбність, неслухняність, упертість, підлабузництво, непунктуальність, цинізм, гнівливість, нав'язливість, блюзнірство, халатність, схильність до крадіжок та шкідливих звичок, гордовитість, недовірливість, недобррозичливість, безцеремонність, скептичність, легковажність, безпомічність, схильність до ниття, категоричність тощо (рис. 3).

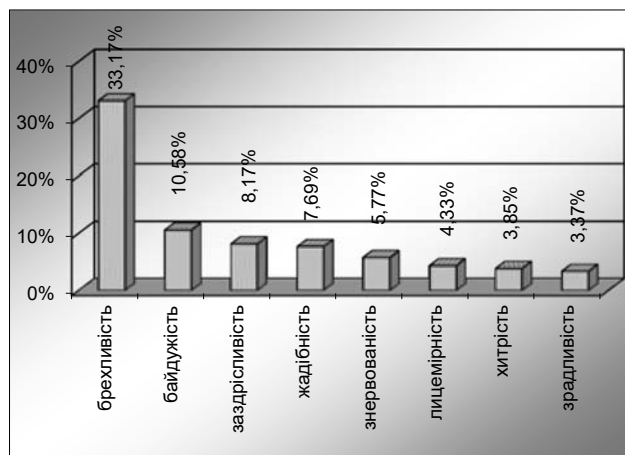

Рис. 3. Якості, які найбільше не подобаються особам літнього віку у близьких людях

Отже, літнім особам у близьких людях найбільше не подобаються якості, пов'язані з прагненням людини приховати своє справжнє обличчя (брехливість, нещирість, лицемірність, закритість тощо), та якості, пов'язані з відсутністю емоцій узагалі або проявом негативних емоцій (байдужість, знервованість, агресивність, роздратованість, злість, хамовитість, грубість, нестриманість, ненависть тощо), які також виявляються у міжособистісному спілкуванні і характеризують ціннісне ставлення до інших осіб.

Не відповіли на питання про власні найкращі якості 5,77% досліджуваних, не знають про такі якості або не скажуть про них 11,06%. Аналіз отриманих відповідей інших 83,17% осіб виявив, що вони частіше найкращою вважають у себе таку якість, як доброта (доброзичливість), – 30,77%. Удвічі менше досліджуваних (17,31%) назвали найкращою своєю якістю чесність (правдивість), 13,94% – працелюбність, 12,02% – порядність, 10,58% – відповідальність. Менше 10% досліджуваних зазначали готовність до допомоги (6,25%), співчутливість та щирість (по 5,77%), справедливість (4,33%), відвертість (3,85%), любов та товарицькість (по 3,37%), щедрість (2,88%), повагу та уважність (по 2,40%), вірність та терплячість (по 1,92%), дружелюбність, спокій, відданість, оптимізм (по 1,44%), розуміння людей, пунктуальність, любов до порядку, почуття гумору, подільчивість, прямолінійність, наполегливість, скромність, охайність (по 0,96%). Велика кількість найкращих власних якостей була зазначена лише по одному разу. Це – ввічливість, старанність, нелюбов до лінощів, «умілі руки», цінування людьми, розум, урівноваженість, простота, надійність, інтелігентність, довірливість, серйозність, вимогливість, безкорисливість, гостинність, любов до родини, цінування життя, повага до добрих людей, упевненість, цілеспрямованість, енергійність, «досвід та вік», лояльність, демократичність, відсутність заздрисності, принциповість, гуманність, обов'яз-

ковість, дисциплінованість, емоційна теплота тощо. Серед власних найкращих якостей досліджувана Л.П. (73 р.) зазначила: «Не роблю поганого людям» (рис. 4).

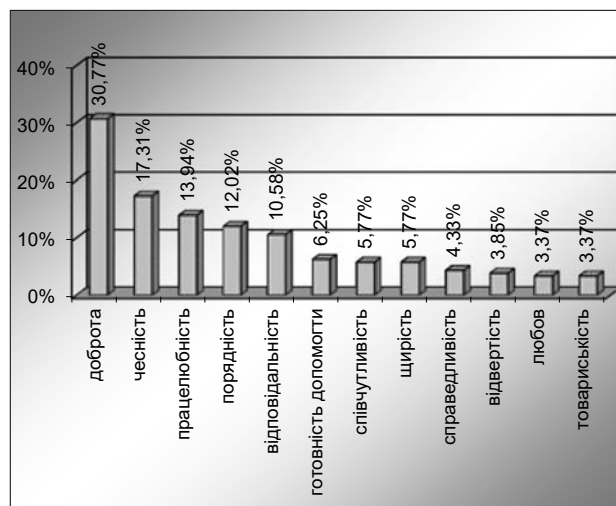

Рис. 4. Власні найкращі якості осіб літнього віку

Отже, літні особи найкращими власними якостями вважають доброту, чесність, працелюбність, порядність та відповідальність. Майже всі вони виявляються в міжособистісному спілкуванні і характеризують ціннісне ставлення до інших людей та праці.

Узагальнивши результати дослідження особливостей пізнавального компонента міжособистісного спілкування літніх осіб, ми уніфікували показники за рівнями. Низький рівень за цим компонентом міжособистісного спілкування виявлено у 29,81% літніх осіб: вони нездатні адекватно оцінювати себе та коло спілкування, не розуміють, як їх сприймають партнери по спілкуванню; нижчий від середнього рівень – у 32,21% респондентів, які незадоволені своїм колом спілкування, проте зазначають, що в ньому нічого не змінювали б, рідко вдаються до уточнень, повторень, обговорення для з'ясування комунікативної ситуації; вищий від середнього рівень – у 21,15% літніх людей: вони бажають збільшити обсяг щоденних контактів, часто схильні до перепитування, перефразування у з'ясуванні непорозуміння; високий рівень установлено у 16,83% досліджуваних: вони прагнуть змінити особистісні якості, що впливають на їхнє спілкування, обговорювати непорозуміння, в їхній взаємодії з іншими актуалізується «осмислене мислення» (за Т.В. Комар). Отже, більше ніж у половини досліджуваних (62,02%) виникають проблеми в оцінюванні й аналізі комунікативної ситуації й особистісних якостей, котрі пов'язані зі спілкуванням; порівняно адекватно оцінювати таку ситуацію та якості здатні менше половини літніх осіб (37,98%).

Висновки. Міжособистісне спілкування літніх осіб – це процес формування емоційних взаємин особистості літнього віку з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб поведінки один з одним. Його важливою складовою частиною є пізнавальна, яка передбачає соціальне пізнання іншої людини й виявляється в рефлексивності, децентрованості, здатності до розуміння.

Узагальнення результатів емпіричного дослідження пізнавального компонента міжособистісного спілкування літніх людей дає змогу стверджувати, що своє коло спілкування третина з них хотіла б змінити, і це свідчить про їхнє незадоволення ним. Побаження таких змін стосуються, по-перше, збільшення частоти спілкування з рідними, друзями, розширення кола спілкування; по-друге, літні люди прагнуть подолати байдужість, досягти щирості, підвищити рівень культури спілкування тощо. Поряд із цими особами, незадоволеними своїм колом спілкування, є інші, хто взагалі на це питання не відповідав або зазначав, що нічого не змінював би в таких контактах, хоча спостереження вказують на те, що така стратегія спілкування їх не влаштовує. Досліджувані найбільше цінують в інших людях доброту, чесність, порядність, ці ж якості вважають найкращими і в себе (також працелюбність, відповідальність). В оточуючих літнім людям, насамперед, не подобається брехливість, байдужість, заздрісність, жадібність, знервованість. Більшість із цих якостей є неприйнятною, хоча вони й виявляються в міжособистісному спілку-

ванні та визначають характер ціннісного ставлення до інших осіб.

Отже, більше половини літніх осіб мають низький і нижчий від середнього рівні розвитку пізнавального компонента міжособистісного спілкування. Вони відображають проблеми в оцінюванні й аналізі комунікативної ситуації й особистісних якостей. Значно менше в похилому віці осіб, котрі мають розвинуту здатність адекватно оцінювати комунікативну ситуацію та особистісні якості. Переважання нижчих рівнів розвитку цього компонента міжособистісного спілкування літніх людей може бути пов'язане з їхніми індивідуальними та віковими особливостями, зокрема, зі зниженням критичності мислення, неприйняттям себе як повноцінного суб'єкта життєдіяльності, зацикленістю на негативних проявах власної особистості, послабленням внутрішнього локусу контролю тощо.

Література:

1. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений. М.: Аспект Пресс, 1998. 376 с.
2. Бодалев А.А. Психология общения. М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. 256 с.
3. Коваленко О.Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку: психологічні аспекти: монографія. К.: Інститут обдарованої дитини, 2015. 456 с.
4. Кручек В.А. Психолого-педагогічні основи міжособистісного спілкування : навчальний посібник. К.: НАККіМ, 2010. 188 с.

Коваленко Е. Г. Особенности познавательного компонента межличностного общения пожилых людей

В статье представлены результаты теоретического и эмпирического изучения особенностей познавательного компонента межличностного общения пожилых лиц. Межличностное общение пожилых людей рассматривается как процесс формирования эмоциональных взаимоотношений личности пожилого возраста с отдельными субъектами, которые ее окружают. Такое общение имеет эмоциональную, поведенческую и познавательную составляющие. Подтверждено, что более половины пожилых людей имеют низкий и ниже среднего уровня развития познавательного компонента межличностного общения.

Ключевые слова: *лицо пожилого возраста, межличностное общение, познавательная составляющая межличностного общения.*

Kovalenko O. H. Features of the cognitive component of interpersonal communication of the elderly

The article presents the results of theoretical and empirical study of the features of the cognitive component of interpersonal communication of elderly. Interpersonal communication of the elderly is considered as a process of forming the emotional relationships of elderly personalities with the individual persons that surround him. Such communication has emotional, behavioral and cognitive components. It is confirmed that more than half of the elderly have a low and below average level of development of the cognitive component of interpersonal communication.

Key words: *elderly person, interpersonal communication, cognitive component of interpersonal communication.*